

було те, що одночасно зі збільшенням коштів на утримання закладів, земства намагалися удосконалити їх навчальну систему та наблизити її до вимог часу.

Взагалі потрібно підкреслити те, що земства зуміли зробити агрономічну освіту суспільною справою. Завдяки такій політиці земства започаткували розвиток місцевої самопомогі серед населення.

Посилання

1. Державний архів Сумської області, ф. 759, оп. 2, спр. 183, арк. 824.
2. Земская сельскохозяйственная школа и крестьянство // ЗемскоДело. – 1913. – №11,12.
3. Земская деятельность в области развития сельскохозяйственного образования в Черниговской губернии // Земское Дело. – 1913. – № 19. – С. 1278-1275.
4. Курсы по кооперации и счетоводству кооперативных учреждений в Черниговской губернии. // Земский сборник Черниговской губернии за 1910 г. – № 11.
5. Мельников Я. Земская деятельность в области развития сельскохозяйственного образования в Черниговской губернии // ЗемскоеДело за 1913 г. – № 19. – С. 1280-1282.
6. Минин О. Районные сельскохозяйственные курсы губернского земства в м. Бобрине // Черниговская земская неделя за 1913 г. – № 8,10,21.
7. О деятельности уездных земств Черниговской губернии по сельскохозяйственным и экономическим мероприятиям в 1906 г. // Земский сборник Черниговской губернии за 1907 г. – Ч., 1907. – № 11. – С. 138-144.
8. Об организации районных курсов по сельскому хозяйству // Журнал заседания Черниговского губернского собрания 43 сессии 1907 года. – Ч., 1907. – С. 1-5.

Горохов С.В. Взгляды земств Черниговской губернии на распространение агрономических знаний в конце XIX – начале XX ст.

В статье рассматривается попытка земских органов Черниговской губернии решить проблему повышения агрономических знаний среди сельского населения путем создания специальных учреждений и курсов.

Ключевые слова: губерния, уезд, земская управа, курсы, школа, агрономические знания.

Horokhov S.V. Chernihiv zemstvo's views on distributing of agricultural knowledge in the late XIX –early XX century

This article depicts attempt of Chernihiv zemstvo authority to solve the problem of distributing agricultural knowledge among farmers by establishing special institutions and training courses.

Key words: province, county, zemstvo, training courses, school, agricultural knowledge.

15.03.2013 р.

УДК 373.018.1(09)(477.51)«18/191»

О.М. Лещенко

ЖІНОЧІ ПРИВАТНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

У статті на основі аналізу літератури та архівних джерел висвітлено проблему організації діяльності та навчально-виховного процесу жіночих приватних пансіонів та шкіл в Чернігівській губернії в XIX ст. – на поч. XX ст. Пропонується розглянути мережу даних закладів освіти, яка діяла на той час.

Ключові слова: приватний, пансіон, приватні школи, заклади освіти, жіноча освіта.

Діяльність в Україні середніх жіночих навчальних закладів – невід’ємна сторінка історії. Тенденція вітчизняної історіографії відтворювати історію освіти на основі дослідження діяльності лише чоловічих закладів видається необ’єктивною, адже традиція роздільного навчання в історії України нараховує багато століть [9, 11].

Актуальність посилюється також тим, що питання приватної освіти в Україні в XIX – на поч. XX ст. загалом та в Чернігівській губернії зокрема не були предметом ґрунтовного наукового дослідження, проте існує досить чисельна література, в якій автори торкалися лише окремих аспектів досліджуваної проблеми. Зокрема, серед науковців, які займалися вивченням певних аспектів організації та діяльності приватних навчальних закладів, дослідженням особливостей нормативно-правової бази функціонування шкіл, що діяли в Україні в зазначений період, слід назвати О.М. Друганову [2], І.М. Левченко [3], І.В. Лисенко [4], О.В. Перетятко [6], Т.А. Удовицьку [7], Н.А. Сейко [8], Т.В. Сухенко [9] та ін. У їхніх дослідженнях аналізується законодавча політика щодо організації приватних освітніх установ, дещо побіжно висвітлена мережа таких шкіл в Україні.

Недостатня наукова розробленість досліджуваного явища і зумовила напрямок нашого пошуку. Відтак, у статті розкриваються особливості процесу формування мережі жіночих приватних навчальних закладів освіти Чернігівської губернії у XIX – на поч. XX ст.

Активна діяльність в Україні приватних пансіонів, як першого історичного типу середнього навчального закладу, простежується в першій третині XIX ст. З часом, через значні порушення, уряд обмежував їх відкриття. А в другій половині XIX ст. популярність пансіонів падає через конкуренцію з жіночими інститутами, школами, гімназіями та прогімназіями. Проте, вони зберегли своє значення навіть і на початку XX ст. в тих невеличких містах, де не було інших середніх шкіл [10, 63].

Аналіз даних свідчить, що в Чернігівській

губернії протягом XIX ст. сформувалася досить розвинена мережа приватних пансіонів та шкіл.

Установлено, що головні засади організації та діяльності приватних навчальних закладів обумовлювались положеннями урядових постанов і наказів, нормами законодавчих актів і циркулярних розпоряджень, статутами, що регулювали організацію та діяльність навчальних закладів, підпорядкованих університетам, а також спеціально виданими Міністерством народної освіти «Положеннями про приватні навчальні заклади» 1835, 1868, 1884 рр., де головні положення вищезазначених документів були систематизовані та узагальнені [2, 346].

Місцева влада зобов'язана була сприяти утриманню та розвитку приватних навчальних закладів і в той же час контролювати останні. Всі вони підпорядковувалися в губерньських містах директору народних училищ, а в повітах та парафіях цю функцію виконував директор повітового училища [3, 114].

Варто наголосити, що приватні заклади освіти відкривали й утримували переважно жінки, дружини місцевої інтелігенції, чиновників. Засновниками приватних навчальних закладів часто ставали й іноземці. Обов'язковою умовою для них було складання присяги на підданство Росії. Так, 9 серпня 1846 р. управляючий навчальним округом дав свою згоду дружині лектора французької мови лицю князя Безбородька Емілії Лельєвр відкрити в м. Ніжині приватний жіночий пансіон за рангом повітового училища з тією умовою, щоб Лельєвр «...приняла, предварительно открытия пансиона, установленным порядком присягу на подданство России» (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 12, спр. 192, арк. 18).

Далі необхідно зазначити, що навчальний процес та навчальні посібники у вищезгаданих освітніх закладах використовувалися тільки погоджені з Міністерством народної освіти. Водночас засновник приватного закладу освіти мав право вносити зміни до навчального плану, але після погодження з Попечителем округу.

Викладали навчальні предмети в приватних школах, як правило, вчителі місцевих навчальних закладів, а також сам засновник закладу. При цьому здійснювався постійний контроль за якістю та за змістом викладання матеріалу, тому що: «если откроется, что они по злонамеренности или даже по неосторожности делают воспитанницам вредные внушения, то ответственность в сем случае падает на содержателя училища, так же как и на преподавателя» (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 286, спр. 91, арк. 73).

Педагогічний процес у приватних школах було спрямовано на виховання освічених жінок та гарних господарок. Відповідно до цієї мети було складено програми навчання, до яких входили такі предмети,

як Закон Божий, російська мова, французька мова, чистописання, історія, географія, арифметика, фізика, природознавство, гігієна, педагогіка, рукоділля, танці, музика та малювання. В деяких закладах вивчали ще й риторику, міфологію, логіку, грецьку, німецьку, англійську мови.

Курс навчання ділився на два класи, як це було в пансіоні Емілії Лельєвр (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 12, спр. 192, арк. 9 зв.), а міг складатися з одного класу, в якому навчання тривало весь тиждень, за виключенням середи, суботи, неділі та табельних днів. Саме так був організований навчальний процес у пансіоні Марії Коробової в м. Чернігові (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 20, спр. 85, арк. 6 зв.).

Виховний процес в школах здійснювався за допомогою виховного персоналу – класних дам в інститутах та класних наглядачок в гімназіях. Вони вирішували організаційні й дисциплінарні питання, слідкували за одягом вихованок, за їх поведінкою на уроках та після них.

Взагалі, дівчата в приватних навчальних закладах були зайняті протягом дня. Наприклад, в м. Березне Чернігівської губернії в приватній школі на правах приходського училища Катерини Шевцової було двадцять вихованок. З восьмої години ранку до дванадцятої години дня вони займалися наукою, з другої години і до п'ятої години вечора – рукоділлям. Розташовувався цей навчальний заклад у дерев'яному домі, в центрі міста Березне. Незабаром школу Катерини Шевцової переведено в с. Макишин за бажанням самої власниці, тому що вона була не задоволена приміщенням школи (воно було незручним). Відтак власниця перевела школу в свій власний будинок. Оскільки умови в школі покращилися, число вихованок у ній зросло більше ніж удвічі: кількість учениць сягала п'ятдесяти (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 3, спр. 150, арк. 23 зв.).

Учениці в пансіонах Чернігівської губернії поділялися на дві категорії: пансіонерки (навчалися та проживали в навчальному закладі) та напівпансіонерки (жили вдома, а освіту здобували в пансіоні).

Досліджені матеріали засвідчують, що кількість вихованок в пансіонах коливалася від 10 до 60 учениць. Так, наприклад, в пансіоні Генріоти Коханської в м. Глухів вихованок нараховувалося 30, серед яких три навчалися безкоштовно. В м. Чернігові, у пансіоні Марії Фешо, навчалось 19 дівчат, у пансіоні Коробової, згідно плану навчального закладу, було 40 пансіонерок та 20 напівпансіонерок.

З точки зору повноти наявної інформації можна стверджувати, що головним і стабільним джерелом утримання приватних пансіонів була платня за навчання. Розмір плати був досить великий, адже, як правило, засновники мали тільки два джерела грошових надходжень – кошти засновника закладу та збір плати за навчання. У деяких пансіонах стояла вимога – пансіонерка мала принести із собою

хороший столовий набір, який вже не повертався. Так, наприклад, у приватному жіночому пансіоні дворянки А. Сакович пансіонерки при вступі повинні були мати півдюжини серветок, скатертину, срібну ложку, виделку, ніж, книги, ноти, папір та інше, які ставали власністю пансіону. (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 18, спр. 438, арк.13).

Плата за утримання та навчання (уроки проводилися по 6 год. кожного дня) в пансіоні Вільям Шолле в м. Ніжині становила 10 руб. на місяць чи 120 руб. сріблом на рік (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 20, спр. 142, арк. 6).

В м. Мглин жіночий пансіон за рангом повітового училища, утримуваний дочкою титулярного радника Параскевію Чернявською, нараховував 10 пансіонерок. Тут плата за навчання складала 115 руб. на рік. Напівпансіонерок було 2 і їхня плата за навчання складала 57 руб. сріблом на рік (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 13, спр. 308, арк. 108).

У жіночому пансіоні, який утримувався удовою титулярного радника Чернігівської губернії Катериною Шевцовою, плата за навчання становила 100 руб. на рік (18 пансіонерок) та 60 руб. в рік сріблом платили 5 напівпансіонерок (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 3, спр. 150, арк.23 зв.).

У приватних школах навчалися діти різних віросповідань. Архівні матеріали дозволяють стверджувати, що у жіночих приватних середніх закладах, крім дівчат православної віри, було багато вихованок іудейської віри. Це пояснюється відсутністю обмежень для навчання учениць іудейської віри в школах. Проте, в деяких гімназіях встановлювалися подібні обмеження. Наприклад, у Ніжинській гімназії А.Ф. Крестинської 1913 р. було відкрито восьмий клас, але за умови, що там будуть навчатися лише дівчата православної віри. Навпаки, в Ніжинській гімназії П. Кушакевич у 1916-1917 рр. у восьмому класі навчалось 25 учениць, 13 з них – іудейки [4, 95].

В ході наукового дослідження виявлена досить розгалужена мережа приватних навчальних закладів Чернігівської губернії XIX ст. – поч. XX ст., яка була орієнтована здебільшого саме на навчання жіночої статі. У розвитку жіночої освіти характерним було прагнення надати їй станового характеру. Середня приватна освіта була доступною переважно для дівчаток з дворянських сімей. Ініціаторами відкриття усіх приватних навчальних закладів здебільшого ставали дружини поміщиків, чиновників і світська інтелігенція. Головним та стабільним джерелом надходження коштів була плата батьків за навчання, яка складала від 100 руб. до 200-250 руб. сріблом за рік.

Варто наголосити, що у приватних закладах освіти панувала суворя дисципліна. З однієї сторони невелика кількість учениць давала можливість як слід стежити за ними, з іншої – бажання підтримати

добру репутацію своїх шкіл вимагало уважного нагляду за вчинками дівчат з метою попередження негативних наслідків. Вихованки отримували комплексні базові знання з профільних предметів.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що приватна освіта набула значного поширення і стала вагомим інструментом процесу розвитку передовсім жіночої середньої освіти. Влада розглядала приватну освіту як важливе доповнення до загальнодержавної освітньої сфери та інструмент поширення урядової політики в галузі освіти. При цьому влада постійно тримала її у фокусі уваги та поступово розширювала свій вплив, зокрема регламентувала найважливіші аспекти діяльності приватних навчальних закладів та здійснювала досить серйозний контроль через систему державних контролюючих інстанцій. Незважаючи на це, приватна ініціатива в системі освіти розвивалась досить активно і сприяла підвищенню освітнього рівня населення.

Слід зазначити, що за сто років функціонування середніх приватних навчальних закладів в Чернігівській губернії було значно покращено культурний рівень населення, залучено до суспільної праці значну кількість жінок, поступово відбулося розширення сфери їх життєдіяльності.

Посилання

1. Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О. Драч. – Х., 2002. – 20 с.
2. Друганова О.М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII –початок XX століття): Дис. ... д-ра наук: 13.00.01 /Ольга Михайлівна Друганова. – Харків, 2009. – 550 ст.
3. Левченко І.М. Роль народної ініціативи в розвитку початкової та середньої освіти на Лівобережній Україні в 1825 – 1860 рр. : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Інна Миколаївна Левченко. – Запоріжжя, 2002. – 203 с.
4. Лисенко І.В. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX століття): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 – / Ірина Василівна Лисенко – Чернігів, 2010. – 226 с.
5. Ніжин: древній і завжди юний: Матеріали про історію, краєзнавство та топоніміку Ніжина / Л.Б.Петренко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – 388 с.
6. Перетяцько О.В. Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890–1917 рр.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Олена Валеріївна Перетяцько. – Суми, 2001. – 215 с.
7. Удовицька Т.А. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Анатоліївна Удовицька. – Х., 2002. – 192 с.
8. Сейко Н.А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія. – Житомир: «Полісся», 2007. – 320 с.
9. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – поч. XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.В. Сухенко. – Київ, 2001. – 20 с.
10. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – поч. XX ст.): Проблеми історії України нового часу / Т.В. Сухенко // Укр. іст. журнал. – 1998. – № 5. – С. 63-74.

11. Устав учебных заведений подведомственных университетам // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.1: Царствование императора Александра I (1802–1825 гг.). – СПб.: Тип. импер. акад. наук, 1864. – С. 301-309.

12. Устав гимназий и училищ уездных и приходских 1828 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.2. Ч.1: Царствование императора Николая I (1825-1839). – СПб.: Тип. импер. акад. наук, 1864. – С. 320-339.

13. Учебные заведения ведомства Министерства народного просвещения. Справочная книга, составленная по официальным сведениям к первому январю 1905 г. – Издание Департамента Общих дел Министерства народного просвещения. – С.-Пет. 1907. – 703 с.

Фонд 707 «Управління Київського навчального округу»

1. Оп. 12, справа 192 «Дело по прошению лектора французской словесности лицея кн. Безбородко Лельевра о дозволении ей открыть в г. Нежине частный женский пансион. – 1846 р., 18 арк.

2. Оп. 20, справа 85 «О преобразовании содержимого девицей Марией Коробой в г. Чернигове частого женского пансиона со стпни приходского на степень уездного училища» – 1854 р., 11 арк.

3. Оп. 20, справа 142 «По прошению иностранца Вильяма Шолле о дозволении ему открыть в г. Нежине частный женский пансион» – 6 арк.

4. Оп. 13, справа 308, «С ведомостями о частных учебных заведениях» – 1848, 108 арк.

5. Оп. 286, справа 91 «О разрешении Елене Галактионовне Журин открыть в г. Конотопе Черниговское уездное частное женское учебное заведение II разряда» – 1906 р., 73 арк.

6. Оп. 18, справа 438 «О разрешении дворянке А.Сакович открыть женскую школу на степени приходского училища. – 1854 р., 13 арк.

7. Оп. 3, справа 150 «Об открытии а г. Березны частной школы госпожи Шевцовой» – 1837 р., 23 арк.

Лещенко О.Н. Женские частные учебные заведения Черниговской губернии XIX в. – начала XX в.: особенности организации деятельности и учебно-воспитательного процесса

В статье на основе анализа литературных источников и архивных материалов отражено организацию деятельности и учебно-воспитательный процесс частных женских пансионатов и школ Черниговской губернии в XIX ст. – нач. XX ст. Предлагается рассмотреть сеть данных учебных заведений, которые действовали в то время.

Ключевые слова: частный пансион, частные школы, учебные заведения.

Leshchenko O.M. Women's private educational establishments in Chernihiv province in the XIX - the beginning of the XX century: organizational features of activity and educational process

This article highlight the organization problem and the educational process of women's private boarding schools in Chernihiv province in the XIX th - the beginning of the XX th century. The article is based on the literature analysis and the archive sources. The chain of active boarding schools at that time is considered in this essay.

Key words: private, boarding school, private schools, educational establishments.

18.03.2013 р.

УДК 94(477.51):323.3«1907/1916»

О.М. Герасимчук

ПРИВАТИЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ НАДІЛЬНОЇ ЗЕМЛІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1907-1916 РР.)

В статті висвітлюється процес здійснення століпінської аграрної реформи в Чернігівській губернії, зокрема закріплення надільних земель в особистій власності селян-общинників в 1907-1916 рр.

Ключові слова: Чернігівська губернія, аграрна реформа, община, приватизація, землевпорядкування, подвірне землеволодіння.

У період масштабних трансформацій, які переживає Україна в останні два десятиліття, необхідно переосмислити досвід схожої ситуації, яка мала місце на початку ХХ ст. У цьому контексті особливий дослідницький інтерес викликає комплексний аналіз системних реформ, які називають за ім'ям тодішнього глави уряду століпінськими. Новому прем'єр-міністру П. Століпіню, який зайняв цю посаду 1906 р., довелося одночасно долати революційну кризу і проводити реформи, які повинні були створити умови для політичної стабілізації, економічного зростання і наступного еволюційного розвитку країни.

Аграрна криза, малоземелля селян, спричинене перенаселенням, їх злиденність визначили новий поворот у земельній політиці самодержавства. Уряд перейшов від традиційної політики охорони общини до її руйнування шляхом упровадження індивідуальної власності на надільних селянських землях. Як одне із найпомітніших суспільно-історичних явищ початку ХХ ст. століпінська аграрна реформа постійно перебувала у сфері наукових інтересів численних дослідників земельних відносин. Зокрема, в останні роки до проблем аграрних перетворень початку століття в Україні і на Чернігівщині звертались такі вітчизняні дослідники, як В. Волковинський, Ю. Левенець [5], Л. Ігнатова [13; 14], Л. Нізова [16], В. Шевченко [27], М. Якименко [28], а також російські С. Дубровський [8], М. Давидов [6], П. Зирянов [11; 12], М. Румянцев [21], А. Єрьомін [9] та ін. Однак, століпінська аграрна реформа хоч і не є білою плямою в історії, все ж окремі її аспекти продовжують залишатись недостатньо вивченими на регіональному рівні. Особливо обділеним увагою дослідників виявився Поліський регіон і Чернігівщина зокрема. Тому метою статті є висвітлення процесу приватизації надільної землі у Чернігівській губернії, який мав місце в період реалізації століпінської аграрної реформи в 1907-1916 рр.

Реалізація століпінських аграрних перетворень передувала тривала організаційна